

ERMENİLERİN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ DURUMU VE KAĞIZMAN'DA ERMENİ MEZALİMİ (1918-1920)

Yılmaz KARADENİZ*
Hidayet KARA**

ÖZET

Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde Müslüman ahali ile birlikte yan yana huzur içerisinde yaşayan Ermeniler, Osmanlı topraklarını paylaşmak için rekabet içerisine giren Rusya, İngiltere ve Fransa'nın kışkırtmaları sonucu en tehlikeli hale gelmişlerdir. Uluslararası platformlarda sözde devlet sözü verilerek kullanılmışlardır. Arkalarındaki destek ile yüzyıllarca beraber yaşadıkları Müslüman halkı katletmede insanlık sınırlarını tanımamışlardır. Nüfus olarak çoğunlukta olduklarını iddia ettikleri yerlerde, Müslüman ahalinin bölgeyi terk etmesini sağlamak amacı ile şiddetli bir yöntem olarak benimsemişlerdir.

Bu çalışmamızda Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki sosyal, idari ve ekonomik durumları, devlet kademelerinde aldıkları görevler, uğraştıkları meslekler ve nüfuslarından söz edilecekten sonra Osmanlı Devleti'nden kopmak için kurdukları komitelerle Müslüman ahali üzerindeki mezalimlerinden söz edilecektir. Bu bakımdan Kars'ın Kağızman ilçesi özelinde bir inceleme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Sorunu, Tedhiş, Kağızman, Müslümanlar, Mezalim.

* Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Öğretmenliği, yilmazkaradeniz44@hotmail.com.

** Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Tarih Ana Bilim Dalı, h.kara36@hotmail.com.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

**STATUS OF THE ARMENIANS IN THE OTTOMAN
EMPIRE AND THE ARMENIAN ATROCITIES IN
KAGIZMAN (1918-1920)**

ABSTRACT

One of the non-Müslim publics which lived within the territories of Ottoman State was Armenian Public. Contrary to the other non muslims, Armenians have established close relations with muslim subjects. They had lived in peace together with muslims under the sovereignty of Ottoman State for centuries. In early times, Armenians were not influenced so much by the nationalism which was a consequence of French Revolution, but later, they began to attempts of independence from Ottoman State. Especially in the places where they claim that they are majority, they chose violence as a method to enforce Muslims to leave the region.

In this article, generally, the social lives, the professions, the population of Armenians in Ottman State, and the duties that they had in Ottoman State Administration have been studied. And, specifically, the persecution of Armenians on muslims using secret society to be independent from Ottoman State, has been studied. In this case, Kagızman town of Kars has been specifically studied.

Key Words: Armenian Question, Terrorizing, Kagızman, Muslims, Persecution.

Giriş

XIV. asrın başlarında Söğüt'te kurulduktan sonra üç kıtada geniş topraklara hükmeden Osmanlı Devleti, egemenliği altındaki çeşitli din ve ırklara mensup insanların barış içerisinde ve asli özelliklerini koruyarak yaşamalarını sağlamıştır. Adalet ve dinî hoşgörüyü dayanan idare yapısıyla etnik çeşitliliği yüz yıllarca ayakta tutabilen ender devlet organizasyonlarından birisi olmuştur. Ancak XVI. asır sonlarına doğru devlet yapısında başlayan kısmi idari bozulmalara karşı gereken önlemler alınmadığından XVIII ve XIX. asırlarda idari, ekonomik ve sosyal sorunlara çözüm üretilmemiştir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

İçteki bozulmalara paralel olarak devletin iç ve dış siyasetteki otoritesi de sarsılmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin siyasi tarihinde 1878'de imzalanan Ayestefanos Antlaşması ile ilk defa gündeme gelen Ermeni Meselesi, Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Fransa arasında 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile büyük devletlerin gündemine girmiştir.¹ Özellikle Rusya'nın Doğu Anadolu üzerinden güneye sarkma isteğine karşı, İngiltere kendi sömürgelerine giden yolun tehlikeye düşeceği hissine kapılmış, bu durum iki devletin Osmanlı toprakları üzerinde mücadeleye girişmelerine sebep olmuştur. Bu amaçla gerek Rusya ve gerekse İngiltere, Ermeni halkı üzerinden bir nüfuz ve istismar alanı oluşturma siyasetine başlamışlardır. Rusya Ermeniler üzerinden güneye sarkma amacını güderken, İngiltere ise Ermeniler üzerinden Rusya ile kendi sömürge yolları üzerinde bir tampon bölge oluşturmaya çalışmıştır. Ayrıca Rusya Ermenilerle var olan mezhep (Ortodoks) birliğini kullanarak, Ermenilerin sözcüsü ve koruyucusu olmaya, İngiltere ise buna karşı çıkararak Ermeniler arasında Protestanlığı yaymak suretiyle dinsel bir bağ kurmaya çalışmıştır².

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra Doğu Anadolu'da İngiltere başta olmak üzere batılı devletlerce kendilerine vaat edilen devleti kurmak isteyen Ermeniler, batılı devletlerden aldıkları destek ile Osmanlı toprakları içerisinde teşkilatlanmaya başlamışlardır. Ermenilerin Osmanlı aleyhindeki teşkilatlanmalarda kullandıkları yöntem ve uyguladıkları stratejiler, batılı devletlerce telkin edildiği şekilde olmuştur. Osmanlı sınırları içerisinde isyanlar çıkarıp kendilerinin katledildiği havasını oluşturmak en çok kullanılan yöntem olmuştur. Yunanlıların bağımsızlık hareketinde de aynı şekilde davranılmış, aradaki tek fark, Avrupalı devletlerin Yunanlılara verdiği desteğin aynısının Ermenilerden esirgenmesi olmuştur.³ Bunda İngiliz diplomasisinin büyük payı olmuş, Ermenistan olarak düşünülen devlet, kukla ve tampon bir siyasi birim olarak düşünülmüştür. Bu şekilde inandırılan Ermeniler, yaşadıkları bölgelerde silahlı komitalar kurarak Müslüman ahaliyi katletmeye başlamışlardır. Böylece hak iddia ettikleri yerlerde, katliam ve göç ettirmek suretiyle Müslüman halkın nüfusunu azaltmaya çalışmışlardır. Böylece hiçbir zaman çoğunlukta olmadıkları, fakat Wilson prensiplerine göre çoğunlukta

¹ Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi I, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yay., Ankara 1994, s. XV

² Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitabevi, 9. Baskı, İstanbul, 2008, s. 107-117

³ERCÜMENT KURAN, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu," **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yay., 3. Baskı, Ankara, 2006, s. 112.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

olduklarını gösterecek ve bağımsız bir Ermeni Devleti'nin kurulmasının hakları olduğunu iddia edebileceklerdi.

Bu çalışmamızda Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin durumunu kısaca verdikten sonra, Kağızman'da Ermenilerin yapmış oldukları mezalim belgeler doğrultusunda ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin Durumu

Osmanlı Devleti'nde teb'a statüsünde olan Ermeniler, devletin değişik bölgelerine yayılmıştır. Şehirlerde oturup ticaret ve sanat ile uğraşanlar olduğu gibi taşrada ziraat ve diğer alanlarda çalışanlar da olmuştur. Bununla birlikte Ermeniler yoğun olarak Erzurum, Sivas, Elazığ, Van, Diyarbakır ve Bitlis vilayetlerinde yaşamışlardır.⁴ Ermeniler diğer gayr-ı Müslimlerin aksine değişik kiliselere (Gregorienne, Katolik ve Protestan) tabi olmuşlardır.⁵ Yani Ermeniler Osmanlı topraklarında, coğrafi bir birlikteliğe sahip olmadıkları gibi, mezhepsel birliktelikleri de olmamıştır.⁶ Bununla birlikte Ermeniler Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan, en rahat gayr-ı müslim unsurlardan olmuşlardır. Kırsal kesimlerde yaşayanlar tarım ve hayvancılıkla, şehirlerde yaşayanlarsa bölgesel endüstri, sarraflık ve bankerlik gibi işlerle uğraşmışlardır. II. Mahmut döneminden (1808-1839) itibaren devlet yönetiminde gittikçe daha yüksek rütbelerdeki işlerin başına getirilmişlerdir. Bu dönemde devletin tam güvenini kazanmış memurlara verilen sancak taşıma görevi kendilerine verilmiştir.⁷ Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861) birçok Ermeni'ye sarayda görevler verilmiştir. Özellikle 1821 Yunan İsyanı'nda sonra yönetimdeki konumları gittikçe yükselen Ermenilere, Islahat Fermanı'ndan sonra valilik, elçilik, başmüfettişlik gibi görevlerin yanı sıra, bakanlık görevleri de verilmiştir. Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti'nde 1834'te Mustafa Reşit Paşa fevkalade elçi olarak Paris'e gittiğinde⁸ Agop Gircikyan Efendi (1806-1865) isimli

⁴ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 140.

⁵ **Gregoryen Kilisesi**: 451 yılında Ortodoks/Katolik dünyasıyla yolunu ayırarak ayrı bir ulusal mezhep olarak örgütlendi. **Ermeni Apostolik Kilisesi** adını alan ulusal kilise, batılı kaynaklarda (Ermeni kilisesinin kurucusu olan Aziz Grigor'a atfen) **Gregoryen** adıyla da anılır. Bkz. Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, Gültepe Yay., İstanbul 1983.

⁶ Enver Z. Karal, "Ermeni Meselesi (1878-1923)," (Çev. Erdal Aydoğan), **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: VI, Erzurum 1996, s. 201.

⁷ Mehmet Kocaoğlu, "Millet-i Sadıka'dan Ermeni Mezalimine," **Avrasya Dosyası II**, Sonbahar 1995-1996, s.114

⁸ Nejat Göyünç, **Türkler ve Ermeniler**, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2005, s.

Ermeni onun müşaviri olmuştur. Kevork Stimaracıyan Efendi (1821-1895)'de Paris elçiliğinde tercüman olarak çalışmıştır.⁹

Ermeniler, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) önemli mevkilere getirilmişlerdir. Diran Aleksan Bey 1857-1860 tarihleri arasında Bürüksel elçisi, Serkis Hamamcıyan Efendi 1872-1874 tarihleri arasında Roma elçisi, Azaryan Efendi 1908-1909 Belgrat elçisi olmuşlardır. Gabriel Noradonkyan Efendi ise 912-1913 yılları arasında Osmanlı Hariciye Nazırı olmuştur.¹⁰ Tanzimat'tan sonra da önemli görevlere getirilmişlerdir.¹¹

Ermeniler, gerek devlet teşkilatında ve gerekse ekonomik hayatta önemli bir yer işgal etmişlerdir. Ayrıca Ermeni ve Müslüman ahali arasında diğer Hıristiyan unsurlarla Müslümanlar arasında görülmeyen bir ilişki olmuştur. Öyle ki, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu'da Ermenilerin durumunu araştırmak için görevlendirilmiş olan General Harbor şöyle demiştir; "*Erzurum'da Türkler Mekke'ye hac için gittiklerinde mülklerini, ticarethanelerini itimat ettikleri Ermenilere bırakıyorlardı. Ermenilerde iş seyahatine çıktıklarında aynı şekilde davranıyorlardı.*"¹²

Ermeni nüfusunun iddia edildiğinin aksine hiçbir yerde çoğunlukta olmadığı, yoğun yaşadıkları illerde bile nüfuslarının Müslüman nüfusu geçmediği sayımlarla ortaya konulmuştur. 1867'de Selehaddin Bey, Avrupa'daki toplam Ermeni nüfusunun 400 bin, Asya'dakilerin de 2 milyon kadar olduğunu belirtmiştir.¹³ Ravenstein, 1878'de elde edebildiği istatistiklere dayanarak Avrupa'daki Ermenilerin 112.200 ve Asya'dakilerin 760.000 olduğunu söylemiştir.

⁹ Age, s. 202-203

¹⁰ Age, s. 83

¹¹ Hazine-i Hassa (Agop Ohannes Kazazyan Paşa, Ocak 1880; Mikail Portakalyan Efendi, Ekim 1891; Ohannes Sakız Efendi, Kasım 1897), Maliye (Agop Ohannes Kazazyan Paşa, 28 Ağustos 1885, Aralık 1886, Ağustos 188, üç defa), Nafia (Krikor Agaton Efendi, Mart 1867; Davut Garabet Paşa, Mayıs 1868-Haziran 1871; Ohannes Çamiç Efendi, Ağustos 1877 ve 30 Kasım 1878; Mıgırdıç Sinapiyan Efendi, Ocak 1912), Orman ve Ma'adin (Bedros Kuyumcıyan Efendi, Eylül 1878; M. Sinapiyan Efendi, 4 Ekim 1911); Posta Telgraf (Stabulyan Efendi, Ocak 1910; Mardikyan Oskan Efendi, Haziran 1913); Ticaret ve Ziraat (Ohannes Çamiç Efendi, Ağustos 1877-Ocak 1878; Bedros Kuyumcıyan Efendi, Haziran 1880, G. Noradonkyan Efendi, Ağustos 1908; Bedros Hallaçyan Efendi, Ocak 1910) Nazırları vardır. Ayrıca bunların dışında Meclis-i Ayan azaları vardı. I. Meşrutiyet döneminde Mihran Bey ve Serviçen Efendi (Mart 1877), II. Meşrutiyet döneminde Dilber Zare, Azaryan, Gabriel Noradonkyan ve Aram Efendi Meclis-i Mebusan'a üye seçilmişlerdir¹¹. Bununlar dışında Fatih Sultan Mehmet döneminden beri çeşitli zamanlarda Osmanlı sarayında Ermeni asıllı hekimlerin (Bogos, Manuel, Pavlaki) çalıştıkları bilinmektedir. Bkz. Age, s. 83-84.

¹² Enver Z. Karal, age, s. 204-205

¹³ Kemal Karpat, age, s. 140.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Osmanlı Devleti'ndeki toplam Ermeni nüfusunu da 872.000 olarak hesaplamıştır. Helle von Samo ise 1874'te Sivas, Erzurum ve Diyarbakır vilayetlerindeki Hristiyan nüfusunu 601.244 olarak vermiştir. Bunların çoğunu Ermeniler oluşturmuştur.¹⁴

Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusu ile ilgili olarak Ermenilerin ve yabancıların yazdıklarının yanında o dönemde kayıtların tutulduğu tahrir defterleri bilgi vermektedirler. Hovannisian Türkiye'deki Ermeni nüfusunun 1914'ten önce 1.500.000 civarında olduğunu söylemektedir. Pastırmacıyan, 1914'te dünyada 4.100.000, Osmanlı Devletinde 2.100.000, Rusya'da 1.700.000 Ermeni olduğunu iddia etmektedir.¹⁵ Ludovic de Constenson, Türkiye'deki Ermeni nüfusunu 1.400.000 olarak vermektedir. Christopher Walker, I. Cihan Harbi'nde 1.500.000-2.000.000 civarında Ermeniden bahsetmektedir. Tozer, Rabenstein'den naklen 1877'de Asya Türkiye'sinde 700.000 Ermeni'nin olduğunu söylemektedir. Clair Price ise Türkiye'de savaştan evvelki Ermeni nüfusunu 1.500.000 olarak vermektedir.¹⁶ 1914'teki Osmanlı sayımlarına göre Gregoryen Ermenilerin nüfusu 1.161.169, Katolik Ermenilerin nüfusu ise 67.838'dir. Yani Ermeni Patrikhanesi'nin verdiği rakamların mübalağa olduğu çok rahat bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'nde ileri sürdüğü 3.000.000 rakamı bir daha tekrarlamayıp 1.780.000'e inmesi ilginçtir ve bu durumu kanıtlar niteliktedir.¹⁷

Ermeni sorunu açısından bakıldığında, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki genel nüfus toplamından ziyade Ermenilerin üzerinde bağımsız bir devlet kurmayı düşündükleri doğu vilayetlerindeki yoğunlukları önemlidir. Bu durumda Ermenilerin hak iddia ettikleri altı vilayetin nüfuslarına çeşitli kaynaklar ışığında bakmak yararlı olacaktır. Erzurum vilayetinin nüfusu incelendiğinde iddiaların haksız olduğu ortaya çıkmaktadır. 1895'te devletin resmi kayıtlarında Müslüman nüfus 545.782, Ermeni nüfusu ise 669.717 kişi olarak hesaplanmıştır. Lynch'in 1896'dan sonra yaptığı tahminde Müslüman nüfus 428.495 iken, Ermeni nüfusu 106.768 kişi sayılmıştır.¹⁸

Van vilayetindeki nüfus verileri değişik kaynaklar ile karşılaştırıldığında Ermenilerin nüfusunun Müslümanlardan az olduğu görülmektedir 1893'teki resmi sayımda Müslüman nüfus 119.860, Ermeni nüfus 60.448 kişidir.¹⁹ Bitlis vilayetinin nüfus verileri

¹⁴ Age, s. 141

¹⁵ Age, s. 125

¹⁶ Age, s. 134

¹⁷ Age, s. 137

¹⁸ Kamuran Gürün, age, s. 144

¹⁹ Age, s. 145

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

incelendiğinde, sadece Ermeni Patrikliğinin verdiği rakamların Müslüman nüfustan fazla olduğu görülür ki, bu durumda Ermenilerin nüfus çokluğu iddiasını geçersiz kılmaktadır. Ermeni Patrikliği'nin 1881'deki iddiasına göre Müslüman nüfus 21.121, Ermenilerin sayısı ise 130.460'dir.²⁰ Ermeni Patrikliği'nin nüfus verilerinde Diyarbakır vilayetinde Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğunu göstermektedir. Patrikliğin 1880'deki kayıtlarında Müslümanların sayısı 145.000, Ermenilerin sayısı ise 88.000 olarak yazılmıştır. 1892'de Cuinet'in tahmini nüfus kayıtlarında 351.682 Müslüman, 90.034 Ermeni vardır.²¹ El Aziz (Elazığ) vilayetinde, tıpkı diğer vilayetlerde olduğu gibi Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu görülmektedir. 1896'da Lynch tarafından yapılan tahmini sayımda, 182.000 Müslüman ve 93.000 Ermeni sayılmıştır.²² Sivas vilayetinde de Müslüman nüfusu, Ermeni nüfusundan bir hayli fazla olmuştur. Devletin 1895'deki sayımında 801.630 Müslüman, 131.361 Ermeni çıkmıştır.²³

Ermeniler, Berlin Kongresi'nde yurt olarak benimsedikleri yerlerin sınırlarını doğuda Rus ve İran sınırları, batıda Karedeniz kıyısında Tirebolu'dan Kızıl Çubuk Çayı'nın Fırat'a karıştığı noktaya çizilen bir çizgi, güneyde Fırat'tan Bitlis Çayı ve Van Gölü'nün güneyinden İran sınırına ulaşan bir sınır belirlemiştir.²⁴

Ermeni Meselesinin Doğuşu

Ermeni Meselesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rusya'nın işgal ettiği Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenileri kıskırtmasıyla başlamıştır. Rusya'nın bu savaşta Osmanlı Devleti'ni ağır bir yenilgiye uğratması, İngiltere'nin Osmanlıya karşı tutumunu değiştirmesine sebep olmuştur. 1791'den itibaren Osmanlı toprak bütünlüğünü savunan İngiltere, 1878'den sonra bu politikasını terk etmiştir. 1880'de Liberal Parti ve Gladstone, Osmanlı topraklarını parçalama ve onun toprakları üzerinde kendi nüfuzu altında olacak milli devletler kurma politikasına başlamıştır.²⁵ İngiltere'nin bu politikası "Ermeni Meselesi"nin dünya kamuoyunda ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Bu dönemden sonra İngiltere özellikle Rusya'nın güneye inmesini önleyebilmek amacıyla Ermenileri kullanma yolunu seçmiştir. Bu durum, Osmanlı topraklarında yaşayan

²⁰ Age, s. 145

²¹ Age, s. 148

²² Age, s. 149

²³ Age, s. 149

²⁴ Age, s.140

²⁵ Fahir Armaoğlu, *19 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yay., İstanbul-2006, s. 565

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Ermeniler üzerinden bir Rus-İngiliz mücadelesinin sahnelenmesine sebep olmuştur.²⁶

Ermeniler, 1877-1878 Savaşı (93 Harbi)'ndan sonra Edirne'de mütareke görüşmeleri başladığı zaman, İstanbul'daki Ermeni Patrikliği Meclisi'ni toplayarak, Ermeni Katogiskosluğu vasıtasıyla Rus Çar'ından çeşitli isteklerde bulunmaya karar vermişlerdir.²⁷ Patrik Nerses ile dokuz piskoposun imzasını taşıyan dilekçe 13 Şubat 1878'de Rus Çarı'na ve başbakan Gorçakof'a gönderilmiştir.²⁸ Patrik Nerses'in Eçmiyazin Katoginiskosu'na yazdığı yazıda şöyle denilmiştir; "*Çar'a müracaat etmeliyiz. Bugün Türkiye büyük ve önemli bir kısmını kaybetmiş bir halde olarak onun ayaklarının altında bulunuyor. Asya kısmına bizim sahip olmağa çalışmamız lazımdır. Türkiye o kısmında kalsa bile, bundan sonra Rusya'nın muti bir tabii olacaktır. Herhalde Rusya'nın himayesine muhtacız. Daima onun teveccüh ve muhabbetini celbe, bugün olmasa bile çok geç kalmayacak bir gün, meydana çıkacak olan Türkiye'nin Asya meselesi ortaya konulacağı zamanda, memleketimizdeki hissemize sahip olmak için şimdiden Ermeni meselesini çıkarmaya çalışmalıyız*".²⁹

Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi, Doğu Anadolu'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde ıslahat yapılması şartını getirmiştir.³⁰ Rusya, bununla Ermeniler üzerinden Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da söz sahibi olmayı düşünmüştür. Ayastefanos Antlaşması ile dengenin değiştiğini gören İngiltere'nin müdahalesi ile toplanan Berlin Kongresi, Ayastefanos Antlaşması'nı hükümsüz bir hale getirmiştir. 13 Temmuz 1878'de imzalanan antlaşmasının 61. maddesine, yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılması ibaresi konulmuştur.³¹ Ermeniler, bundan sonra çeşitli adlarla dernekler ve partiler kurmaya başladıkları görülmektedir.³² İlk olarak 1860'da "Hayırsever Ermeni Cemiyeti" ve "Ermeni Vatanperverler Cemiyeti" adı altında iki cemiyet kurulmuştur. Bunların amacı, Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılayacak idari düzenlemeler yapılması ve

²⁶ Bayram Kodaman, *Şark Meselesi İşığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983, s.161

²⁷ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul, 1987, s. 202

²⁸ *Age*, s. 203-205

²⁹ *Age*, s. 207

³⁰ Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletler Arası Boyutu," (Ed; Hasan Celal Güzel), *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara-2000, s. 108

³¹ *Age*, s. 108

³² Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s.24

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

kendi kendilerini yönetmelerini sağlayacak haklar elde etmek olmuştur.³³ Ancak bu cemiyetler gerçekte bir ihtilal örgütü gibi çalışmışlardır. 1870-1880 yılları arasında Van'da Ararath, İttihad, Halas ve Kara Haç, Muş'ta Okul Sevenler ve Doğu, Erzurum'da Milliyetçi Kadınlar ve Anavatan Müdafileri adlarını verdikleri cemiyetler meydana getirmişlerdir. Kurulan Ermeni cemiyetleri kültür ve eğitim faaliyeti yaptıkları propagandasını işlemişlerdir.³⁴ Bu komiteler önce ülke dışında kurulmuş, ardından Osmanlı şehirlerinde şubeler açmışlardır. Bu komitelerin içerisinde yer alan Hınçak ve Taşnak, katliamlarda öne çıkmışlardır. Taşnak Komitesi daha sonra Van'da bulunan Armenakan Komitesi ile birleşerek Taşnaksutyun Komitesi adını almıştır. Van'da Truşak (Bayrak) adlı bir gazete çıkararak tedhiş ağırlıklı milliyetçilik propagandası yapmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde suni olarak çıkartılan her olay kullanılarak Avrupa ve Amerika kamuoyunu arkalarına almaya çalışmışlardır. 1890'da Hınçak komitesinin doğrudan yer aldığı Erzurum'daki olay Avrupa'da istismar edilmiştir. Aynı şekilde 15 Temmuz 1890'da Kumkapı'da yapılan nümayişi Hınçaklılar organize etmiş, İstanbul'da büyük devletlerin sefirlerinin gözleri önünde gerçekleşen bu olay ile Avrupa Devletleri harekete geçirilmeye çalışılmıştır.³⁵

Ermeni Meselesi'ni kendi siyasi emelleri için kullanan batılı devletler, Ermeni komitelerinin Avrupa kamuoyunun dikkatini çekebilmeleri için Osmanlı Devleti'nin sınırları dâhilinde yeni olayların çıkarılması gerektiğini telkin ediyorlardı. Ağustos 1894'de Siirt Sason'da çıkan isyan onlara bu fırsatı verdi. Bu isyanı Avrupa'da şiddetli bir şekilde kullanan Ermeniler, 25 köyün tahrip olduğunu ve 10-20 bin civarında Ermeni'nin öldüğünü iddia ediyorlardı.³⁶ Ancak bu defa istenildiği gibi olmadı. Rus, İngiliz ve Fransızlardan oluşan komisyonun 20 Temmuz 1895 tarihli raporunda suçlu tarafın Ermeniler olduğunu açıklıyor ve bu olaylarda ölen Ermeni sayısının 900 kişiyi aşmadığını bildiriyordu.³⁷

1890'daki Erzurum olayı ile başlayıp, Van isyanı ile biten dönem batı dünyasında büyük bir soykırım dönemi olarak lanse edilmiştir.³⁸ Nalbandian, bu devrede 50.000-500.000 arasında

³³ Yavuz Yılmaz, **Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa Kars ve Civarında Ermeni Tedhişi (30 Ekim 1918- 30 Ekim 1920)** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2006, s. 5

³⁴ Age, s. 6

³⁵ E. Kuran, age, s. 109

³⁶ Age, s. 110

³⁷ K. Gürün, age, s. 215

³⁸ Age, s. 241

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Ermeninin öldüğünü söylemiştir. Marshall Lag, 1894-96 arasında 200.000 Ermeni'nin öldürüldüğünü yazmıştır. Pastırmacıyan'a göre 100.000-110.000 arasında Ermeni öldürülmüştür. Misaskiyan 300.000 Ermeni'nin öldüğünü iddia etmiştir. Lepsius'un bu konuda verdiği rakam 88.243 olmuştur. Bills, 1895'de 35.032 Ermeninin öldüğünü iddia etmiştir. Osmanlı Devleti'nin verdiği rakamlar ise 1895'de 8.717 civarında kaydedilmiştir. Buna Aghasi'nin Zeyton için verdiği 125 kişiyi 1000'e iblağ ederek Van rakamını 1.715'e çıkartmıştır.³⁹

Kars ve Çevresindeki Ermeni Faaliyetleri

1878'e kadar Kars ve civarında Türk ve Müslüman nüfus ile kıyaslanmayacak kadar az oranda Ermeni ve diğer Hıristiyan unsurlar yaşamışlardır. Bu tarihte Kars ve civarının Rus işgaline girmesi ile adı geçen milletlerin dışında Rusya ve İran'dan getirilen çok sayıda Ermeni, Rum, Rus, Malakan, Khakhol, Dukhobar ve Nemis denilen Ruslaşmış Alman kökenliler buraya yerleştirilmişlerdir. Ruslar, Kars ve civarına bu unsurları yerleştirmek suretiyle kendilerine sadık kitleler oluşturmak istemişlerdir. 1882'de Rusların Kars ve civarında yaptıkları nüfus sayımlarında Türk, Truç, Tatar, Türkmen, Kürt ve Karapapakları ayrı milletler olarak göstermişlerdir. Bu sayım sonuçlarına göre Kars ve civarında toplam 200,868 kişiden % 24 Türk, % 14 Tatar, % 5 Karapapak, % 15 Kürt ve % 5 Türkmen olarak gösterilmiştir. Türkler ayrı millet olarak gösterilirken Ermeni, Dukhobar, Khakhol, Malakan, Nemis ve Rumlar Rus ve Hıristiyan olarak ve % 7 oranında göstermiştir. 1910'daki nüfus sayımlarında Kars ve civarındaki 313.402 toplam nüfustan Türk ve Müslümanların sayısı 164.191 olarak tespit edilmiştir. Rus ve Hıristiyanların sayısı 149.211 olarak gösterilmiştir.⁴⁰ Açıkça görüleceği üzere her iki sayımda da Türk ve Müslüman nüfus daha kalabalık kitleyi oluşturmuştur. 1918 yılı Rus tarım istatistiklerine göre Elviye-i Selase olarak bilinen Kars, Ardahan ve Batum'da Türk ve Müslüman nüfusu 1.500.000 olarak gösterilmiştir. Yine aynı istatistikte adı geçen şehirler ve civarında yaşayan Rus ve Hıristiyan nüfus ise 250.000 olarak sayılmıştır. Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliye'sinin 1919'daki resmi bir belgesinde, 1.738.478 kişi olan genel nüfusun 1.534.824'ü Türk ve Müslüman, 227.324'ü Rus, Rum, Malakan ve Ermenilerden oluşmuştur.⁴¹ Bu rakamlardan anlaşılacağı

³⁹ Age, s. 242

⁴⁰ Fahrettin Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım**, KB Yay., Ankara-1998, s. 28

⁴¹ S. Esin Dayı, **Evliye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Kültür Eğitim Vakfı Yay., Erzurum-1997, s. 107

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

üzere 1919'a kadar Kars ve civarında Türk ve Müslümanlar çoğunlukta olmuşlardır.⁴²

1917'de Rusya'da siyasi ve toplumsal çalkantılar başlamış, Çarlık yönetimine karşı fakir Rus halkı sesini yükseltmeğe başlamıştır.⁴³ Rus Çar'ı Mihail, ülkedeki huzursuzlukları dikkate alarak 16 Mart 1917 günü tahtan vazgeçmiş ve yeni bir Teşkilat-ı Esasiye kanunu hazırlatmış ve meclisin (Uçreditel noye Sobraneye) toplanmasına kadar, Rusya'da yüksek hâkimiyetin geçici olan bir hükümete ait olduğunu bildirmiştir. Bu suretle Rusya'da 303 yıl süren Romanov hanedanı sona ermiştir.⁴⁴ Rus Çarı'nın çekilmesi üzerine kurulan Kerensky hükümetinin savaşa devam etmek istemesi Rusya'daki huzursuzlukları artırmıştır. Bundan yararlanan Bolşevikler, 7 Kasım 1917'de Kerensky hükümetini devirmiş, Rus yönetimi Lenin'in başını çektiği Komünist Parti'nin eline geçmiştir.⁴⁵ Bolşeviklerin düzenledikleri II. Kongrede, arazi ilhakı ve karşılıklı tazminat istemeksizin barış yapılması kararlaştırılmıştır.⁴⁶ Bolşevikler, anlaşma ile Çarlık Rusya'nın 1878'den beri elinde bulundurduğu Türk topraklarından çekilmeyi kabul etmişlerdir. Sovyet Rusya'nın anlaşma gereğince boşalttığı yerleri, Osmanlı ordusu derhal almaya çalışarak Ermenilerin yapacakları katliamlara engel olunmak istenmiştir. Rus Yarbay Tvertko Khlebof, hatıratında bu durumu bütün çıplaklığı ile anlatmıştır. Ermenilerin Kafkasya'daki Müslüman Türklere uyguladığı tedhiş ve mezalim ile ilgili olarak Almanya'da yayınlanan "Norddeutsche Allgemeine Zeitung" gazetesinin 14 Şubat 1918 tarihli nüshasında; "Anlaşmadan sonra Rusların yavaş yavaş Türk topraklarını terk etmeleri, kendi ülkelerine geri çekilmeleri üzerine Ermeni çeteleri, Kafkaslarda Rusların boşalttıkları yerlerde planlı bir şekilde Osmanlı tebaasına vahşi ve barbarca muameleler yapmaktadır" denilmiştir.⁴⁷

Rus ordusu sınırlarımızdan çekilirken, cephe hattında Ermeni kökenli askerler kalmaya devam etmiş, Ermeni ve Gürcü kökenli askerler Kafkasya ve Doğu Anadolu'da kendi milli kıtalarını oluşturmuşlardır. Rus makamları Ermenilerin silahlı birlikler

⁴² Yavuz Yılmaz, *age*, s. 35

⁴³ S. Esin Dayı, *age*, s. 107

⁴⁴ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK. Yay., Ankara-1993, s. 433-434

⁴⁵ Yavuz Yılmaz, *age*, s. 36

⁴⁶ Selçuk Ural, *Vilayet-i Şarkiyede Mondros Mütarekesinin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002, s. 74

⁴⁷ Hikmet Özdemir, *Ermeniler, Sürgün ve Göç*, TTK. Yay., Ankara-2004 s. 139

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

oluşturmalarını kendi çıkarları için desteklemiş, komuta kademesini Ermeni ve Rus subaylar oluşturmuşlardır. Rus silahları ile donatılan Ermeni birlikleri, zaten perişan bir halde olan Müslüman Türk ahali için endişe kaynağı olmaya başlamıştır. Türk ordusunun Mondros mütarekesinin hükümleri uyarınca bu bölgeden çekilmesi Ermeni tedhişini hızlandırmıştır. Nisan 1918’de Ermeni silahlı birlikleri vakit kaybetmeksizin Kars, Revan, Şüregel, Zaruşat, Kağızman, Çıldır, Göle, Tuzluca, Iğdır ve Aralık bölgesinde Müslüman ahaliye saldırıya başlamışlardır.⁴⁸

Kağızman’da Ermeni Mezalimi

Çarlık yönetiminin 1917 Ekim devrimi ile yıkılması ve oluşan yeni yönetimin Brest Litovsk antlaşmasını imzalayıp I. Dünya savaşından çekilmesinden sonra, Kars ve çevresinde etkin bir konuma gelen Ermeniler, Müslüman ahaliye karşı tedhiş faaliyetlerine Nisan 1918’den itibaren yoğunlaştırmışlardır. Türk ordusunun Mondros mütarekesi gereğince bölgeden ayrılması üzerine Ermeni silahlı birlikleri ve çeteleri vakit kaybetmeksizin saldırıya geçerek, Revan, Şüregil, Zaruşat, Çıldır, Göle, Kulp, Kağızman, Iğdır, Aralık ve Göleviran’da Müslüman ahaliye mezalimde bulunmuşlardır. Kazım Karabekir’in, General Hubord’a sunduğu raporda mevcut durum şöyle anlatılmıştır; “8 Nisanda Kağızman’ı işgal eden bir müfrezemiz Ermenilerin Müslümanlardan 400 kişiyi “artık kardeş olduk, silahlarınızı veriniz bir birimize kötülük yapmayacağız” diyerek silahlarını aldıktan sonra öldürdüklerini.”⁴⁹

Kars ve çevresindeki Müslümanların durumu ile ilgili, bir Müslüman Azerbaycanlının 5 Nisan 1918 tarihli tutanağında şu bilgiler kaydedilmiştir; “Tiflis’e giden Türk göçmeleri Kars ilinde ki Müslümanların durumunu şu şekilde anlatıyordu: Türk-Rus savaşında esir edilip Sarıkamış’ta yol çalışmasında kullanılan 1800 esirimiz öldürülmüştür. Sarıkamış, Kars, Gümrü, Kağızman, Ardahan ve Ahılkelek bölgeleri birer insan mezbahası halini almıştır...”⁵⁰

Bakü İslam Hayır Cemiyeti’nin 36. Kafkas Tümeni’ne gönderdiği mektupta, 1918 yılı Nisan ayı içerisinde Iğdır’da 50, Tuzluca’da 242, Kağızman’ın Oluklu köyünde 200, Çilehane Köyünde 300 ve Hacı Halil’de 800 Müslüman katledilmiştir.⁵¹ 25 Ocak 1919’da bölge ileri gelenleri Erzurum ordu komutanlığına

⁴⁸ BOA. HR. SYS. 2877/2

⁴⁹ Belgelerle Ermeni Sorunu, ATESE. Yay. Ankara-1983, s. 324-326

⁵⁰ Age, s. 355

⁵¹ Age, s. 329; Muammer Demirel, “Osmanlı Belgelerine Göre Iğdır ve Çevresinde Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliam,” **Iğdır Tarihi Gerçekler ve Uluslararası Sempozyumu (24-27 Nisan 1995)**, Ankara 1997, s. 66

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

başvurarak, Ermenilerin çoluk çocuk demeden İslam ahalisini katlettikleri, mallarına el koydukları ve ahalinin göçe zorlandığı bilgileri verilerek acilen önlem alınmasını istemişlerdir.⁵²

Bir başka raporda ise; “ Kağızman'daki Ermenilerin Kars'tan aldıkları haberde Osmanlı toprağından bir kısmının kendilerine verildiğini öğrenerek 30 Haziran 1335'de şenlik yapmışlardır. 6 Temmuz'da Sarıkamış civarındaki Pozat karyesini basarak Çerkezlerle müsademeye başlamışlardır. Bu müsademeye Kara Kilise karyesi Rumları da iştirak etmiştir. Karapınarlı Hacı Fazıl zade İsa Bey'in 7 Temmuz'da 35. Alay 1. Tabur kumandanına gönderdiği mektupta (mektup tarihi 6 Temmuz) Ermenilerin 5 Temmuzda Karakurt şimalindeki Mescidli karyesine baskın yapıp ahali-i İslamiye'yi katle başladığı” kaydedilmiştir.⁵³

XV. Kolordu komutanlığı'nın 16.7.1335 tarih ve 106/2681 numaralı tezkiresinde; “Kağızman Eşrafından Mustafazade Arslan Bey ile zevcesi ve yine eşraftan İsmailzade Ahmed Efendi, Halatyan Nazan ve Şahnof familyasına mensup diğer bir Ermeni ile 5.7.1335'de Kağızman'dan Kars'a gitmekte iken yolda Ermeni karakol efradı tarafından Şahnof familyasına mensup Ermeni askeri, nereye gidiyorsun? Diyerek alıkonulmuş. Arslan Bey ve zevcesi, diğer iki arkadaşı yine bu karakol efradı tarafından takip edilerek Berta civarında burun ve kulakları kesildikten sonra pek feci bir surette katledilmişlerdir. Kağızman Ermeni hükümet reisi bunların cenazesini Kağızman'a getirerek halka teşhir ve bu halde korkan ahali bütün eşya ve erzaklarını terk ederek dağlara kaçmışlar, bunların bıraktığı emval hududumuz dahiline geçenler ifade eylemişlerdir.”⁵⁴ Aynı tezkirede, Ermeniler tarafından yapılan zulüm ve vahşet dolayısıyla Erivan, Kars ve Kağızman havalisi İslam ahalisinden binlerce halk her şeylerini terk ederek canlarını kurtarmak maksadıyla aç ve perişan bir halde bizim tarafa iltica etmektedirler.⁵⁵ Kazım Karabekir Paşa tezkiresinin devamında; “...Kağızmanlı Kadı'nın oğlu Aziz Efendi yanında diğer bir arkadaşı ve ailesi ile Kars cihetine giderken Tiknis köyü ile Ağdeve arasında Ermeniler bunların ellerini kesip yanlarında vücutlarını delerek açdıkları ceyblere burunlarını, kulaklarını ve dudaklarını kesip göğüslerinde derilerini soyarak yaptıkları ceyblere doldurmuşlar, gözlerini oyup çıkarmışlar, bu suretle feci bir surette öldürülmüşlerdir. İki kadını da şeni mu'ameleler icrasından sonra katl eylemişlerdir” demiştir.⁵⁶

⁵² BOA. HR. SYS. 2877/2

⁵³ BOA. HR. SYS. 2877/66

⁵⁴ DH. KMS. 53-3/10, 15, 18, 21-24

⁵⁵ DH. KMS. 53-3/15

⁵⁶ DH. KMS. 53-3/15

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

XV. Kolordu Komutanlığı'nın şifresinde, Ermeni hükümeti ve Taşnak Cemiyeti'nin Revan ve Aras bölgeleri ile Evliye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum)'de bir tek Müslüman bırakmamak maksadıyla faaliyette buldukları bildirilmiştir. Kars, Sarıkamış ve Iğdır ile Revan ve Aras mıntıkasında müslümanlara karşı yapılan zulüm artmıştır. Kağızman'ın Karakut nahiyesinde Kürtlere saldırılar düzenlenmiş, Iğdır'ın Persa Köyü halkının tamamı katlolunmuş, Tavus Köyü'nden 150 kişi, Yaycı Köyü'nün 300 hanelik ahalisi kısmen katledilmiştir. Yukarı Koturlu, Aşağı Koturlu ve Köşeler Köyü yağmalanıp yakılmıştır. Zakim, Çerkim ve Bardız köylerine saldırıp ahaliden gördüklerini katlettikleri için yaklaşık iki bin kişinin Beyazıt hududuna iltica ettiği kaydedilmiştir.⁵⁷

Ermenileri, Müslüman halka zulüm ve katliam tatbik etmeden önce çeşitli hazırlıklar yapmışlardır. Yaptıkları katliamlara başlamadan önce, katliam yapılacak bölgedeki Hıristiyan halk bir bahane ile o bölgeden uzaklaştırılmış, daha sonra Müslümanların yaşadığı köyler ve mahalleler ani bir şekilde top ve makineli tüfeklerle basılarak katliamlar gerçekleştirilmiş, katledilen halkın bütün eşya ve hayvanları yağmalanmıştır.⁵⁸

1919'da Kara Urgan'da bulunan bir Ermeni bölüğü, Sarıkamış'tan gelen 100 hanelik Müslüman göçmenin dokuz inek, altı at, 200 kile zahire ile üzerlerindeki para ve yiyeceklerini talan etmiştir. Kağızman'ın Paslı Köyü'nden Molla Mehmet isimli şahıs, aynı yıl Kale Ensesi'ne götürülerek, sağ iken kafasının derisi yüzülmüş ve elleri kesildikten sonra feci bir şekilde öldürülmüştür.⁵⁹ 25 Haziran 1919'da elli kişilik bir Ermeni müfrezesi Kağızman'ın Karayan karyesine taarruz etmiş, çıkan çatışmada dört Ermeni askeri ve üç Müslüman ölmüştür. Ermenileri bu olaydan yaklaşık üç gün önce Kağızman'daki Müslüman ahaliye işkence yapmak suretiyle zorla milis askeri olarak yazmıştır.⁶⁰

Ermeniler 1919'da Kağızman üzerindeki tedhiş şiddetini iyice artırmışlardır. 8 Temmuz 1919'da Mescidli ve Karakurt'ta yaptıkları soykırım, Karabekir Paşa tarafından İngiliz generaline bildirilmiştir.⁶¹

Kazım Karabekir Paşa, raporunun devamında şu maddeleri sıralamıştır; "*İngiliz Ka'im-i makamı Ravlison Cenaplarına;*

⁵⁷ BOA. HR. SYS. 2602-1/219, 223-230, 232, 236-241

⁵⁸ BOA. HR. SYS. 2877/73

⁵⁹ BOA. HR. SYS. 2878/30

⁶⁰ BOA. HR. SYS. 53/15-25

⁶¹ BOA. HR. SYS. 2877/25, 1-3

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

1. *Ermenilerin Kağızman ve civarı ahali-i İslamiyyesini katliam suretiyle imhaya başladıklarını, tahlis-i nefis maksadıyla firar edenler haber vermektedirler.*

2. *Ermeniler Kurudere'yi basarak beş erkek, üç kadın şehit ettikten sonra otuz üç erkek, bir gelin, bir kız, dört yüz kırk mevaşiyi alıp götürmüşlerdir.*

3. *4 Temmuz'da Kars ile Oltu arasındaki Akçakala'ya tabi dört karyeye baskın yaparak, birisinin insanlarını kâmilen, diğerlerinden altmışar adam götürüp kestikleri bildirilmektedir. Bu karyelere baskın yapan Ermeniler, beş top, yedi makineli tüfek istimal etmişler, bu kumandanı Arşak namında birisi imiş.*

4. *Bozkuş karyesinde bir İslam'ın kardeşiyle karısı ve kızını da götürmüşlerdir.*

5. *Ermeniler Karakurd muntkasında İslamları katliam etmeğe devam etmektedir. Hudut haricinde cereyan etmekte ve umum üzerine de pek derin tesirat yapmakta olan bu ahval-i müellimeye acilen bir netice verilmesini ve mesullerinin tecziyesiyle bizi bu hususta tenvir eylemek lütfünde bulunmasını çok rica ve takdim-i hüürmet eylerim efendim. Kazım Karabekir.⁶²*

Taşnak Cemiyeti'nin Evliye-yi Selase dâhilinde bulunan Kağızman ahalisini sistemli bir şekilde yok etmekte kararlı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla ilgili olarak çok sayıda belge mevcuttur. Kağızman'da cereyan eden katliamlar bir belgede şöyle anlatılmıştır;

“Ermeni Daşnak Cemiyeti Revan ve Aras muntkalarında ve Evliye-yi Selase'de bir tek Müslümanın bırakılmamasına karar vermiş olduğu hafı ve celi icraatıyla göstermesi ve bilhassa Müslümanları ifna etmeye bir komite teşkil eylemeleri Ermeni Hükümeti ve muntazam Kita'at-ı askeriyesinin dahi Müslümanları katl ve ifna politikasını takip ve her türlü fecayi ve mezalime bil-fül iştirak eylemesi sebebiyle Kars, Sarıkamış, Iğdır taraflarında ve Revan Aras muntkaların İslamlara karşı yapılan mezalim son dereceyi bulmuştur...”⁶³

Ermenilerin bu mezalimini halk tarafından ve Nebi Ağa aracılığı ile XV. Kolordu Komutanlığı'na rapor edilmiştir. Gönderilen mektuplarda, Ermenilerin bölgedeki köylere baskınlar düzenledikleri, halkın mal ve ırzına tasallut ettikleri, bazı bölgelerde çoğunlukta

⁶² BOA. HR. SYS. 2877/25, 1-3

⁶³ BOA. HR. KMS. 49-2/50

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

olmadıkları halde dışarıdan bu bölgelere Ermeni ahalinin sevk edildikleri, durumun İtilaf Devletleri'ne bildirilmesi istenmiştir.⁶⁴

Erzurum vali vekili Hurşid tarafından Dâhiliye Nezareti'ne rapor edilen olayda, Ermenilerin Kağızman tarafındaki Çürük Köyü'ne baskınlar düzenleyip buradaki ahaliyi öldürdükleri ve mallarına el koydukları bildirilmiştir.⁶⁵ Ayrıca Kağızman'da Arslan Bey ve mahiyeti ile Aziz Efendi ve arkadaşları gibi altı kişi Ermeni askerlerinin suallerine cevap vermedikleri gerekçesiyle kurşuna dizilmişlerdir.⁶⁶

Ermeni mezaliminin artması üzerine Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti dâhiliye nazırlığı yapmış olan Kağızmanlı Ali Rıza Ataman, Amerikan Sefiri'ne ve İstiklal Gazetesi'ne bir feryatname göndermiştir. Mektupta, İngilizlerin kendi hükümetlerini lağv ettikten sonra can ve ırzlarının kendi korumalarında olduğunu bildirdiğini, ancak daha sonra bölge idaresini Ermenilere bıraktığını söylemiştir. Ermenilerin ise bölgedeki Müslüman ahaliyi katlettiğini, ırzlarına tasallutta bulunduğunu ve mallarına el koyduğunu, buna rağmen İngiliz hükümetinin bir şey yapmadığını bildirmiştir.⁶⁷

Ermeniler göç eden halkın da peşini bırakmamışlardır. Erivan ve İğdir civarından kaçan ve Rumlardan boşalan Kağızman'ın Oluklu ve Sarıkamış'ın Yeni Selim köylerine yerleşen Buriki aşiretine mensup Müslümanları acımasızca katletmişlerdir.⁶⁸ Bu dönemde Fahrettin Kırzioğlu'nun bildirdiğine göre Kağızman merkezinde 2.100, köylerinde ise 28.918 Müslüman ahali yaşarken, merkezde 7634, köylerde ise 22023 Ermeni yaşamıştır.⁶⁹

Kazım Karabekir Paşaya, 9. Fırka Kumandanı Miralay Rüştü tarafından gönderilen raporda, Ermenilerin Kağızman'da Müslüman ahaliyi camilere doldurup katletmeye başladığını bildirmiş, önlem alınmaz ise bölgede tek bir İslam ahalisinin kalmayacağını haber vermiştir.⁷⁰ 21 Ağustos 1919 tarihli on ikinci Fırka Kumandanı Osman Nuri'nin yollamış olduğu raporda, Miralay Rüştü tarafından gönderilen rapor teyit edilmiştir.⁷¹ 31 Ağustos 1919'da Kağızman eşrafı bir bölgede toplatılarak işkence edilmiştir. İşkencelere maruz

⁶⁴ BOA. HR. SYS. 2877/5

⁶⁵ BOA. DH. KMS. 35-2/104-20

⁶⁶ BOA. DH. KMS. 53-3/15-44

⁶⁷ BOA. HR. SYS. 2877/55

⁶⁸ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, Kars Turizm ve Tanıtım Derneği Yay., Ankara-1958, s. 78

⁶⁹ Age, s. 72-73

⁷⁰ BOA. HR. SYS. 2877/73

⁷¹ BOA. HR. SYS. 2877/75-79

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

kalan eşraftan Mehmet Bey, Kars yakınlarındaki Küçük Zaim Köyü'ne götürülerek katledilmiştir⁷².

1920'de Ermeni mezalimi artarak devam etmiştir. 11 Mart 1920'de Ermeni çeteleri Kağızman'ın güneyinde konuşlanarak buradan geçen Müslüman ahaliyi şehit etmişlerdir. 30 Mart 1920'de Kağızman'ın Şorlu karyesine gelen 30 civarındaki bir ermeni kuvveti, yol üzerinde pusu kurarak Müslümanları katletmiştir⁷³. 1918'den beri sadece Kars ve çevresinde katledilen Müslümanların sayısı 25.000'e bine ulaşmıştır.⁷⁴ Kağızman'da ermeni mezaliminin artması üzerine halktan bazı kimseler muhacir durumuna düşmüş, Ermeniler kurdukları çetelerle bu muhacir guruplara da saldırmış ve mallarını gasp etmişlerdir. Kasım 1920'de Oltu'ya gitmekte olan Kağızman eşrafından Bahri Bey ve mahiyeti, yolda Ermeniler tarafından pusuya düşürülerek yanındaki iki yüz kişi ile birlikte katledilmiştir. Yanlarındaki 3.000 civarında sığır ve davarlarına el koymuşlardır.⁷⁵

Kazım Karabekir Paşa, Ermeni mezaliminin dayanılmaz bir hal alması üzerine Ermeni Cumhuriyeti Askeri Komutanlığı'na 21 Mart 1920'de bir mektup göndermiştir. Mektupta, Ermenilerin bölgedeki Müslüman ahaliyi katlettiği, genç kadınların Kars ve Gümrü'ye götürüldüğü, korkuya kapılan bazı insanların dağlarda donduğu, bu mezalimin General Harbord tarafından dahi rapor edildiği bildirilmiştir. Daha önce kendisinin yaptığı ileri harekâtta Ermenilere nasıl davrandıysa, Ermenilerin de Müslüman ahaliye aynı şekilde muamele etmesini gerektiğini hatırlatmıştır.⁷⁶ Ancak bu ikazlara rağmen Ermeni tedhişi Kağızman'ın Kurtuluşu'na kadar devam etmiştir. Artan Ermeni mezalimi askeri bir hareketin yapılmasını kaçınılmaz hale getirmiş, 28 Eylül'de Türk taarruzu başlamıştır.⁷⁷

Kazım Karabekir Paşa, başlatılan Doğu Harekâtı hakkında şu bilgileri kaydetmiştir; "28 Eylül 1920 sabahı harekât, verilen emir ve yapılan tertibat dâhilinde büyük bir sürat ve başarı ile yapıldı. Ermeniler hiçbir yerde esaslı direniş gösteremediler. Birliklerimiz 28 Eylül 1920 akşamı şu hatta kaldı. Surphaç Dağ-ı handere sırtları Hüseyin Ağayurdu Dağ-ı Kumru Dağı-ı Verisan ve Başköy batı sırtları. Ermeniler Sarıkamış-Laloğlu-Kamışlı hattına çekilmiş idi. 28 Eylül 1920'de Sarıkamış da işgal edilebilirdi... Bugün Ermenilerden 5

⁷² BOA. HR. SYS. 2877/79

⁷³ BOA. HR. SYS. 2878/27

⁷⁴ BOA. HR. SYS. 2878/30

⁷⁵ BOA. HR. SYS. 2878/66

⁷⁶ Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, Emre Yay., İstanbul 1994, s. 129-130

⁷⁷ S. Esin Dayı, *age*, s. 249

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

top ve makineli tüfek ganimet alındı. Tarafların kayıpları pek azdı 29 Eylül sabahı 12. Fırka tarafından çarpışmaksızın Sarıkamış işgal olundu. 9. Fırka da Çatak, Divik, Bezirgân Geçidi bölgesini 9 Eylül akşamı işgal etti. Ermeniler Novoselim-Bayburt-Tuzluca hattına çekilmiş idi. 30 Eylülde Merdenik'deki Ermeniler de geri çekildi ve Merdenik tarafımızdan işgal olundu.”⁷⁸ 28 Eylül 1920’de ileri harekete başlayan Türk kuvvetleri 29 Eylül’de Kağızman’a girmiş, Ekim 1920’de tamamen Ermeni çetelerinden temizlenmiştir.⁷⁹

Sonuç

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonucunda Kağızman, Rus egemenliğine geçmiştir. Kırk yıldan fazla Rus egemenliğinde kalan Kars ve çevresinde, Hıristiyan nüfusu sistematik bir şekilde artırılmaya çalışılmıştır. Rus egemenliği döneminde Müslüman ahalinin bölgeyi terk etmesi için baskı kurulmuştur. Özellikle I. Dünya Savaşı’nın başlaması ile birlikte Ruslar Ermenilerin bu gölgeye göç etmesini teşvik etmişlerdir. Ermenilerin komiteler kurarak Müslüman halka saldırmaya başlaması ile birlikte silahlı çatışmaya dönüşmüştür. Bu dönemde Rusya ve İngiltere’nin Anadolu toprakları üzerinde siyasi ve ekonomik nüfuz kurmak için çekişmeye başlaması, Ermeni çetelerinin kendilerine uluslararası siyasette hami bulmasına neden olmuştur. 1878’deki Berlin Antlaşması’ndan sonra vilayet-i sittenin Ermenistan’ın bir parçası olduğunu iddia eden Ermeniler, Osmanlı sınırları içerisinde huzursuzluk çıkartarak Ermenilerin katledildiğini Avrupalı devletlere göstermek istemiş ve bu amaçla Osmanlı sınırları içerisinde birçok isyan çıkartmışlardır. Daha da ileri giderek II. Abdülhamid Han’a suikast girişiminde bulunmuşlardır. İngiltere başta olmak üzere batılı devletler olayları bahane ederek Osmanlı Devleti’nden Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ıslahatlar yapılmasını istemişlerdir.

I. Dünya Savaşı’nın patlak vermesi ile birlikte Ermeni komitacıları Müslüman ahaliyi katletmeye girişmişlerdir. Özellikle Mondros mütarekesinden sonra Osmanlı kuvvetlerinin Kars’tan çekilmesi, İngilizlerin ise bu bölgelerin yönetimini Ermenilere devretmesi bölgedeki Ermeni mezalimini dayanılmaz bir boyuta ulaştırmıştır. Ermeniler, 1915-1920 yılları arasında bölgedeki Müslümanları azınlık durumuna düşürmek amacıyla tedhiş hareketlerine başlamış, bastıkları köyleri talan edip ahalinin mal

⁷⁸ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz 4* (Haz. Faruk Özerengin, İstanbul 2000, s.1864-1865.

⁷⁹ Mehmet Sait Dilek, *Ali Rıza Ataman Bey (Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Dâhiliye Nazırı)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2001, s. 43, s. 140

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

varlıklarına el koymuş, köyleri yakarak halkı bölgeden göçe zorlamışlardır. Bu olaylar karşısında halk korku ve dehşete kapılarak ya bölgeyi terk etmeyi seçmiş ya da kalıp mücadele etmiştir.

Ermenilerin incelediğimiz bu dönemde Doğu Anadolu ve özellikle Elviye-i Selâse'de, 540.000 Müslüman'ı katlettikleri tespit edilmiştir. Özellikle İngilizlerin Mondros'tan sonra Kars'ı işgal ederek yönetime Ermenileri getirmesi, Müslüman ahaliyi bu bölgede Ermenilere karşı savunmasız bırakmıştır. Osmanlı Devleti, katliamın önlenmesi için harekete geçmiş ve adı geçen devletlerden buna engel olmalarını istemiştir. Ancak yapılan başvurulara İngiltere, Rusya ve Fransa cevap vermemiştir. Kendi siyasi çıkarları uğruna Ermenileri kullanan ve Müslümanların katledilmesine neden olan zamanın büyük devletleri, bu duruma sadece seyirci kalmışlardır. Günümüzde de gene aynı siyasi amaçları için Doğu Anadolu'da Ermenilerin yaptıkları mezalimi görmezden gelerek, sözde Ermeni soykırımı üzerinden çeşitli siyasi çıkarların hesabını yapmaktadırlar.

KAYNAKÇA

BOA. HR. SYS. 53/15-25; 2602/223-230; 2877/2, 5, 24, 25, 55, 66,73, 75, 79; 2878/13, 18, 20, 21, 26, 27, 30, 66, 78; 2602-1/219, 223-230, 232, 236-241

BOA. HR. KMS.

BOA. DH. KMS. 35-2/104-20; 49-2/50; 53-3/15-44; 53-2/ 88 1337 2a 23; 53-3/15-22

B.O.A. DH. ŞFR. 51 / 192; 53 / 93; 53 / 295; 54-A / 252; 55 / 20; 55 / 59

BOA. HR. SYS. HU. 136, 1919 VII 25

AKÇORA Ergünöz, Osmanlı Devleti Döneminde Ermeni İsyancıları, (Ed: Hasan Celal Güzel), **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yay., Ankara-2006.

AKSİN Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I**, İş Bankası Yay., Ankara-1998.

ALLEN W. E. D.-Muratoff Paul, **1828-1921 Türk -Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1966.

ARMAOĞLU Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, TTK Basımevi, Ankara 1997.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

- ARMAOGLU Fahir, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi,(CİLT 1 2:1914-1995)**, Genişletilmiş 15. Baskı, Alkım Yay., İstanbul 2005.
- ARSLAN Betül, **Erzurum’da Ermeni Olayları (1918–1920), (Hatıralar, Belgeler, Kazılar)**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkilerini Araştırma Merkezi, Erzurum 2004.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi**, C. II-III-IV, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995.
- ASLANOGLU Cem Ender, **Kars Milli İslam Şurası (5.11.1918-17.01.1919) ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi (18 Ocak-13 Nisan 1919)**, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara 1985.
- ATATÜRK Kemal, **Nutuk 1919-1927**, (Yay. Zeynep Korkmaz), ATAM Yay., Ankara 1998.
- BELEN Fahri, **Türk Kurtuluş Savaşı, Siyasi ve Sosyal Yönleriyle**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983.
- Belgelerle Ermeni Sorunu**, ATESE Yay., Ankara, 1983.
- BIYIKLIOGLU Tefik, **Trakya’da Milli Mücadele**, C.I, TTK Yay., Ankara 1992.
- ÇİÇEK Kemal, **Pax Ottomana**, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2001
- Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars**, Kars Valiliği, Ankara 1999.
- DAYI Esin, **Elviye-i Selase’de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, Kültür-Eğitim Vakfı Yay., Erzurum 1997.
- DEVELLİOĞLU Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara 1993.
- DURU Orhan, **Amerikan Gizli Belgeleri ile Türkiye’nin Kurtuluş Yılları**, İstanbul 1978.
- ERDOĞAN Fahrettin, **Türk Ellerde Hatıralarım**, KB Yay., Ankara 1998.
- EROĞLU Mecbure, **Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivinden Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 14, Ankara 1999.
- ETHEMOĞLU Mehmet **Ermeni Terörünün Kısa Tarihi**, Dicle Üniv. Yay., Diyarbakır 1987.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1919-1921),
C.II, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2001.

GÖYÜNÇ Nejat, **Türkler ve Ermeniler**, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2005.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Osmanlı Devletinde Ermeniler Hakkında," (Ed: Hasan Celal Güzel), **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2006.

GÜRÜN Kamuran, **Ermeni Dosyası**, 9. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008.

HALAÇOĞLU Mehmet, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, Anda Dağıtım, İstanbul 1976.

HALAÇOĞLU Yusuf, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, TTK Yay., Ankara 2001.

HAMMER Joseph Von, **Osmanlı Tarihi**, (Çev. Mehmet Ata), C. II, MEB Yay., İstanbul 1991.

İLTER Erdal, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, KÖKSAV Yay., Ankara 1999.

İZZET Süleyman, **Büyük Harpte (1334-1918) 15. Piyade Tümeni'nin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri**, Askeri Tarih Mecmuası Yay., İstanbul 1936.

KARABEKİR Kazım, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik**, C.II, Emre Yay., İstanbul 1994.

KARAL Enver Ziya **Osmanlı Tarihi**, C.VIII, TTK Basımevi, Ankara 1999.

KARAL Enver Ziya, "Ermeni Meselesi (1878-1923)," **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: VI, Erzurum 1996, s. 201-215.

KARPAT Kemal, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Timaş Yay. İstanbul 2010.

KARTAL Kınyas, **Erivan'dan Van'a Hatıralarım**, Anadolu Basım Birliği Genel Merkezi Genel Başkanlık Yay., Ankara 1987.

KIRZIOĞLU Fahrettin, **Kars ili ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Kardeş Matbaası, Ankara 1958.

KIRZIOĞLU Fahrettin, **Kars Tarihi** Isıl Matbaası, İstanbul 1953.

KIRZIOĞLU Fahrettin, **Milli Mücadele'de Kars**, Hamle Matbaası, İstanbul 1960.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

-
- Kodaman Bayram, **Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid 'in Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul 1983.
- KURAN Ercüment, "Ermeni Meselesinin Milletler Arası Boyutu" (Ed: Hasan Celal Güzel), **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2006.
- KURAT Akdes Nimet, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, TTK, Ankara 1993.
- MC CARTHY Justin, **Ölüm ve Sürgün**, (Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1989.
- METİN Halil, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, MEB Yay., Ankara 2001.
- ÖKE Mim Kemal, **Ermeni Sorunu (1914–1923)**, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- ÖZTÜRK Kazım, **Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları**, C. II, KB Yay., Ankara 1994.
- SAKARYA İhsan, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, ATASE Yay., Ankara 1984.
- SOLMAZ Gürsoy, **Tanıkların Diliyle Ermeni Vahşeti (Bir Sözlü Tarih Denemesi)**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
- SÜSLÜ Azmi, **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim**, AÜ Türk İnkılâp Tarihi Ens. Yay., Ankara 1987.
- Süslü Azmi, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara 1990
- TANÖR Bülent, **Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)**, YK Yay., İstanbul 2002.
- TURAN Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi**, Bilgi Yay., İstanbul 1991.
- TÜRKGELDİ Ali Fuad, **Mondros ve Mudanya Mütarekeleri'nin Tarihi**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1948.
- Türk İstiklal Harbi III. Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, Genelkurmay. Bşk. Harp Tarihi Resmi Yayınları Seri No:1, Ankara 1961.
- Türk İstiklal Harbi**, C.1–2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1965
- UÇAROL Rıfat, **Siyasi Tarih 1789–1994**, IV. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.
- URAL Gültekin, **Ermeni Dosyası**, Kamer Yay., İstanbul 1998

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/3 Summer 2010*

-
- URAS Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. Baskı, Belge Yay., İstanbul 1987.
- KIZILKAYA Oktay, **Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluş'a Iğdır ve Civarında Ermeni Tedhişi (30Ekim 1918–14 Kasım 1920)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2005
- TURAN, Refik **Gümrü Moskova ve Kars Antlaşmalarında Iğdır ve Nahçıvan**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğt. Anabilim Dalı, Erzurum 1999
- URAL Selçuk, **Vilayet-i Şarkiyye'de Mondros Mütarekesi'nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002
- YAVUZ Yılmaz, **Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluşa Kars ve Civarında Ermeni Tedhişi (30 Ekim1918–30 Ekim 1920)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2006
- YAŞAR Mehmet, **Kars ve Çevresinde Ermenilerin Yapmış Olduğu ve Kars'taki Mezalimin Canlı Şahitleri (1914–1922)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1999
- DEMİREL Muammer, **“Osmanlı Belgelerine Göre Iğdır ve Çevresinde Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliam”**, Tarihi Gerçekler ve Ermeniler Uluslar arası Sempozyumu 24-27 Nisan 1995, Iğdır Valiliği Yay., Ankara 1997, s.66
- GÖKTEPE Cihat, **“Tehcir Kanununun Sebep ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi,” Hayali Ermenistan ve Soykırım Hikâyesi (Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri)**, Kars 2001